

Dr Saša Ilić

Viši naučni saradnik, Narodna banka Srbije, Beograd, Republika Srbija

Email: sasa.ilich@gmail.com; ORCID: 0000-0003-0904-8062

Novi i horizontalni društveni pokreti: izučavanje i izvori

Apstrakt: Ideju za ovaj rad podstakla je društvena i politička situacija u Srbiji, oličena društvenom nestabilnošću koja se mogla pratiti od kraja 2024. godine. Na talasu studentskih blokada fakulteta nastao je širi društveni pokret koji obuhvata razne socijalne, profesionalne i građanske grupe i koji predstavlja, bez obzira na epilog, izuzetnu istorijsku pojavu. Novi društveni pokreti retko su bili u centru pažnje istoriografije, mada predstavljaju važnu istorijsku pojavu. Takvi pokreti kreiraju obilje netipičnih istorijskih izvora, koje domaća arhivistika nije prepoznala, a istoriografija koristila u istraživačkom naporu. Cilj ovog rada je da, kroz utvrđivanje teorijskih postavki, nove socijalne terminologije i rezultata istraživanja društvenih nauka, ukaže na važnost, istoričnost i potencijal novih i posebno horizontalnih društvenih pokreta, predloži metode istraživačkog rada i ukaže na nove izvore, sadržajno važne, ali upitnih rokova održivosti. Rad je baziran na analizi literature o društvenim pokretima, analizi recentnih informacija na internetu i neposrednom opažanju.

Cljučne reči: novi društveni pokret, horizontalnost, istorijski izvor, digitalni izvor, metodologija

Uvod

Povod

U petak, 1. novembra 2024. godine, u 11.52 dogodio se konstrukcijski kolaps nadstrešnice iznad glavnog ulaza u železničku stanicu Novi Sad. S visine od 4,5 metara urušila se ploča okvirnih dimenzija 48x7x0,45 metara, teška 190 tona.¹ Ispod ploče ostalo je 17 osoba starosti između 9 i 78 godina, od kojih je 14 smrtno stradalo odmah, a po jedna 18. novembra 2024. i 21.

¹ Jelena Dobrić, Sanja Fric, „Nadstrešnica zgrade železničke stanice u Novom Sadu – stručne i proceduralne činjenice od tragedije do danas“ (Beograd: Građevinski fakultet [vebsajt], [2025]), https://web1.grf.bg.ac.rs/p/docs/ostalo/collapse_of_the_canopy_structure_in_novi_sad_1745511816171.pdf (pristupljeno 21. 8. 2025).

marta 2025. godine. Devojci koja je preživela tragediju ostale su teške trajne posledice.

Od 2. do 4. novembra grupe građana Novog Sada su se okupljale na mestu nesreće radi odavanja pošte stradalima, da bi 5. novembra izbili prvi nemiri. Masovni komemorativni protest ispred železničke stanice, na koji su pozvale opozicione stranke, prerastao je u manifestaciju s koje se tražila odgovornost vlasti zbog pogibije, a uskoro i u burne demonstracije dela prisutnih ispred Gradske kuće, nakon čega je usledila reakcija policije.²

Ubrzo se iskristalisala forma komemorativno-protestnih skupova, održanih petkom (8. i 15. novembra), koja se manifestovala u tišini građana okupljenih na raskrsnicama u Novom Sadu, Beogradu i većim gradovima. Tišina je počinjala u 11.52 i trajala onoliko minuta koliko je bilo žrtava. Komemoracija pod nazivom *Zastani Srbijo već 22. novembra* održana je u više od 20 gradova. Na skupu u Beogradu, nedaleko od Fakulteta dramskih umetnosti (FDU), došlo do fizičkog obračuna, kada su pojedini vozači izašli iz automobila i napali okupljene, među kojima je bilo više profesora i studenata te visoke škole.³ Usled napada, odsustva primene očekivanih zakonskih mera i kao posledica kontradiktornih izjava nosilaca javnih funkcija o (ne)rekonstruisanju nadstrešnice, studenti FDU su 25. novembra proglasili blokadu fakulteta. Preuzeli su kontrolu nad zgradom i izneli zahteve za hapšenje odgovornih za napad, oslobađanje pritvorenih učesnika s protesta u Novom Sadu i objavljivanje dokumentacije o rekonstrukciji. Narednih dana i nedelja u sličan režim blokada ušli su studenti većine, a potom i svih fakulteta univerziteta u Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i Novom Pazaru, kao i drugih visokoškolskih ustanova u Srbiji. Pobunjeni studenti su ubrzo utvrdili zajedničke zahteve državnim institucijama,⁴ a svoje aktivnosti prelili su i u javni prostor.

² „Neredi na protestu u Novom Sadu, policija odgovorila suzavcem i hapšenjima“, *Radio Slobodna Evropa*, 5. 11. 2024, <https://www.slobodnaevropa.org/a/novi-sad-protest-nesreca-zeleznicka-stanica/33188907.html> (pristupljeno 9. 5. 2025).

³ Ana Marković, „Fotografije napada batinaša na studente i profesore FDU koji su odavali poštu poginulima u Novom Sadu“, *Nova.rs*, 22. 11. 2024, <https://nova.rs/vesti/drustvo/napad-besnih-vozaca-na-neduzne-studente-i-profesore-fdu/> (9. 5. 2025); Slobodan Maričić, Lazar Čovš, „Dva meseca studentskih blokada: 'Vapaj za pravnom državom'“, *BBC News na srpskom*, 22. 1. 2025, <https://www.bbc.com/serbian/articles/c5yerzk2yleo/lat> (pristupljeno 9. 5. 2025). Napad je potvrđen priznanjem krivice izvršioca. „Napadač na studente FDU priznao krivicu“, *Blic*, 6. 5. 2025, <https://www.blic.rs/vesti/politika/napadac-na-studente-fdu-priznao-krivicu-evo-koliko-je-kanzu-dobio/612f5vy> (pristupljeno 12. 5. 2025).

⁴ Prvobitni zahtevi odnosili su se na objavljivanje celokupne dokumentacije o rekonstrukciji železničke stanice, otkrivanje i kažnjavanje napadača na studente i građane (kojih je u potonjim događajima bilo sve više), odbacivanje optužbi protiv uhapšenih studenata i povećanje finansijskih sredstava za državne fakultete („Zahtevi studenata u blokadama“, <https://studentskizahtevi.rs/lat/> (pristupljeno 12. 5. 2025)). U aprilu i maju spisak je proširen na zahtev za istragu incidenta na skupu u Beogradu, 15. marta, kada su tokom komemoracije okupljeni bili izloženi pojavi nepoznatog zvučnog i/ili talasnog porekla koja je izazvala strah, paniku i zdravstvene tegobe, za odgovornost i

Istoričnost

Istorijski značaj društvenog pokreta u Srbiji koji su inicirale studentske blokade ogleda se u više oblika, pojava i činjenica. Elementi istoričnosti su dugotrajnost i masovnost pokreta. U vreme pisanja ovog rada (septembar 2025) prošlo je deset meseci, a kraj protesta se ne nazire. U međuvremenu održano je na hiljade skupova u zemlji i u inostranstvu. Brojnost manifestacija teško je utvrditi preciznije, jer se održavaju svakodnevno, u većim urbanim sredinama na više mesta (bilo je slučajeva da se u jednom danu održi više od sto manifestacija, naročito nakon incidenata ili postupaka vlasti koje pripadnici pokreta ocene kao provokaciju), a protestima su zahvaćeni gotovo svi gradovi, pa i veći broj sela.

Istorijski faktor pokreta čini raznovrsnost pojavnih oblika aktivnosti i manifestacija. Vidovi protesta bili su odavanje pošte žrtvama (tišina za stradale), šetnje, pešački marševi i biciklističke ture do mesta održavanja većih skupova, protesti ispred institucija ili blokade institucija (objekti tužilaštva i sudova, Ministarstva prosvete, Ustavnog suda, Bezbednosno-informativne agencije, policije), blokade medija, blokade saobraćaja, masovni skupovi u većim gradovima, skupovi ispred prostorija političkih stranaka, pokušaji deblokade fakulteta koje je zaposela policija i drugi vidovi protesta i elemenata građanske neposlušnosti. Manifestacije su održane u mnogim gradovima u inostranstvu, naročito kuda je prolazila biciklistička Tura do Strazbura (grupa od 80 studenata biciklista koja je nosila poruku evropskim institucijama) i Ultra maraton do Brisela i u drugim mestima u kojima žive i rade građani iz Srbije.⁵

Istoričnosti umnogome doprinosi disperzija protesta na brojne strukovne i građanske organizacije i samoorganizovane grupe, kao što su poljo-privrednici, prosvetni i zdravstveni radnici, advokati, *bajkeri* itd., kao i vaninstitucionalni zborovi građana po opštinama i mesnim zajednicama,⁶ razne aktivističke i nevladine organizacije, grupe za podršku (zajednice na internetu koje pružaju podršku studentima oko ishrane, prevoza, smeštaja, raznih materijalnih sredstava po zahtevu, finansijskih donacija, pravne pomoći i dr.),

zaštitu pacijenata zbog neprimerene posete nosilaca javnih funkcija teško povređenima u požaru u diskoteci u Kočanima (16. mart), koji su se lečili u Beogradu i za raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora.

⁵ *Studenti u blokadi*, <https://blokade.org/sr-lat/> (pristupljeno 22. 8. 2025); *Građanske inicijative*, <https://www.gradjanske.org/> (pristupljeno 22. 8. 2025); *Arhiv javnih skupova*, <https://javniskupovi.org/> (pristupljeno 22. 8. 2025).

⁶ Organizovanje građana u vaninstitucionalne zborove pojavilo se početkom marta 2025. Jedan od najranijih takvih skupova pod nazivom „Plenum Rakovica“ održan je 7. marta ispred zgrade Opštine Rakovica. U metodama rada pridržavao se modela studentskih plenuma i primene direktne demokratije. Jana Krstić, „Plenumska groznica: građanski plenumi su *must have* sezone proleća 2025. godine!“, *Mašina – proizvodnja društvene kritike* (Centar za primenjenu komunikaciju, 10. 3. 2025), <https://www.masina.rs/plenumska-groznica-gradanski-plenumi-su-must-have-sezone-proleca-2025-godine/> (pristupljeno 22. 8. 2025).

kao i na druge *ad hoc* inicijative, grupe i zajednice (univerzitetske, prosvetne, kulturne itd.).

Važan fenomen pokreta studenata tiče se organizacije. Blokadama fakulteta upravlja se putem plenuma i uz primenu direktne demokratije, a specifikum uređenja unutrašnjeg života čini uspostavljanje raznovrsnih radnih grupa (za strategiju, bezbednost, medije, arhiv itd.). Sličan model organizacije prisutan je i u neformalnim građanskim zborovima.

Značaj pokreta potvrđuje suma dostignutih reakcija i posledica. Tu pre svega spadaju ostavka vlade⁷ i više lokalnih funkcionera vladajuće stranke i partijske kazne među koalicionim partnerima (suspenzija funkcionera koji su podržali studente). Vremenom su se pojavila reaktivna dejstva vladajućih struktura (kontra-manifestacije, afirmacija tzv. pokreta *studenata koji žele da uče* i blokada dela centra Beograda pretvaranjem Pionirskog parka i ulice ispred Narodne skupštine u njihov kamp, javni skupovi i šetnje usmereni protiv pokreta studenata i građana itd.), ali i reakcije podrške studentima istaknutih sportista, glumaca, svetskih i domaćih ličnosti iz pop-kulture, članova tela Evropske unije i Saveta Evrope. Sve vreme je rasla radikalizacija javnog diskursa, posebno u medijima, javljali su se elementi nasilja (koji su imali ciklične uspone i padove, a pojačali su se naročito nakon studentskog skupa na Vidovdan, 28. juna) i sve su češće postale akcije i reakcije policije, uključujući mnogobrojna hapšenja.

Konačno, istorijsko u društvenom pokretu studenata i građana vidljivo je u efektima na svakodnevicu, uključujući norme ponašanja prikladne protestnim skupovima, oblačenje i isticanje predmeta za identifikaciju (majice, prsluci s natpisima, bedževi, pištaljke), izvikivanje parola i slogana itd. Jasni su i efekti u sferi kulture. Već su prisutna naučna i kulturološka istraživanja pokreta, mediji su prilagodili programske šeme, pa i sadržaje protestima (bilo da ih podržavaju ili im oponiraju), studenti i građani su u više prilika organizovali blokadne horove, pojavila se poezija o protestima, komponovane su muzičke numere, kreirani specifični likovni izrazi, protestni grafički dizajn, organizovana je modna revija s temom studentskog protesta. Došlo je i do inoviranja žargona, pa su uvedeni pojmovi *ćaci* i *ćacad* kao sinonimi za protivnike studentskog pokreta i *Ćacilend* koji označava ograđeni kamp u centru Beograda.⁸ Nekim postojećim rečima i izrazima izmenjena su svojstva i značenja, pa je *blokader* pogrdni izraz za studente u blokadi, *pumpaj!* motivacioni

⁷ Predsednik vlade Miloš Vučević podneo je ostavku 28. januara 2025. Skupština je ostavku prihvatila 19. marta, a nova vlada izabrana je 16. aprila 2025.

⁸ Pojam nastao nakon što je protivnik dačkih štrajkova iz rane faze protesta, 22. januara 2025. godine na zidu ograde gimnazije „Jovan Jovanović Zmaj“ u Novom Sadu ostavio poruku „Һаци у школу“. D. D., „Na Jovinoj gimnaziji osvanuo neobičan natpis“, *Danas*, 22. 1. 2025, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/na-jovinoj-gimnaziji-osvanuo-neobican-natpis-foto/> (pristupljeno 8. 8. 2025).

poklič studenata i građana, *dinstanje* opis pritiska na vlast i sl. Na kraju, poređenjem sa srodnim pojavama pokret u Srbiji po brojnosti učesnika i manifestacija ne zaostaje za najpoznatijim svetskim društvenim pokretima 21. veka, a mnoge od njih i premašuje.

Novi i horizontalni pokreti

Definicije

Društveni pokreti (social movements) nisu istorijska novost, ali su u drugoj polovini 20. veka doživeli transformaciju. Promene su se odigrale ne samo u organizacionom, već i u idejnom i akcionom smislu. Za razliku od ranije dominacije ekonomskih i klasnih pitanja oko kojih su se okupljale nezadovoljne grupe fokusirane na preraspodelu materijalnih resursa i moći, *novi društveni pokreti* (što je izraz koji istraživači koriste) od šezdesetih i sedamdesetih godina sve više su predstavljali borbu za kulturu i identitet, a pojave koje pokreću društvene grupe postale su kvalitet života, zaštita životne sredine, rodna i seksualna ravnopravnost i sl.⁹

U društvenim pokretima tokom minulih stotina godina studenti su imali zapaženu ulogu. Razlozi za njihovo angažovanje bili su raznovrsni. Neki su predstavljali otpor kulturnim uticajima spolja i imperijalizmu (*Pokret 4. maj*, Kina, 1919), borbu protiv rasne segregacije (*Greensboro sit-ins*, SAD, 1960) i protiv rasizma i zabrane političkog delovanja studenata (*Free Speech Movement*, SAD, 1964–1965), otpor administraciji univerziteta i pojedinim društvenih normama (*Mai 68*, Francuska i mnoge druge zemlje, 1968), otpor vladinim politikama ili diktaturama (*Soweto uprising*, Južna Afrika, 1976; *Sametová revoluce*, Čehoslovačka, 1989; Protesti na Tjenanmenu, Kina, 1989). Pojavili su se (i traju) društveni pokreti koji su i gerilski, kao što je Zapatistička vojska nacionalnog oslobođenja (*Ejército Zapatista de Liberación Nacional*, EZLN), odnosno *zapatisti*.¹⁰ Oni se od 1994. oružano bore protiv vlade Meksika za kulturnu autonomiju, očuvanje zemljišnih poseda i obezbeđenje osnovne medicinske zaštite, ali predstavljaju i društveni pokret koji se opire neoliberalnoj globalizaciji.¹¹

⁹ Italijanski sociolog Alberto Meluči je 1989. godine teorijski obrazložio potrebu za zaokretom u sagledavanju novih društvenih pokreta (ekoloških, feminističkih, mirovnih, studentskih, manjinskih). Kritikovao je klasične teorije društvenih pokreta, posebno one koje ih svode na devijantno ponašanje ili isključivo na ekonomske sukobe. Pokazao je da savremeni pokreti nisu samo instrumenti za ekonomske ili političke ciljeve, već izražavaju kulturološke i identitetske potrebe. Oni ne deluju samo kroz političke programe, već kroz simboličke akcije i izraze (protesti, performansi, alternativni mediji), stvaraju prostor za nove oblike komunikacije i društvenosti i nemaju unapred zadatu društvenu bazu (poput radničke klase), već se okupljaju privremeno, u fluidnim i mrežnim oblicima organizacije, što ih čini fragmentisanim, ali i prilagodljivim. Alberto Melucci, *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society* (London: Hutchinson Radius, 1989).

¹⁰ Potomci plemena Maja koji žive u oblasti Čiapas (Chiapas) na jugu Meksika.

¹¹ Richard Stahler-Sholk, "Globalization and Social Movement Resistance: The Zapatista Rebellion in Chiapas, Mexico", *New Political Science*, 23, no. 4 (2001).

Informatička revolucija s kraja 20. i naročito od početka 21. veka donela je promene u društvenim pokretima, naročito na polju organizacije, povezivanja i komunikacije. Omogućila je pokretima da deluju kao mreže, da se fokusiraju na simbolička pitanja i da globalno mobilišu ljude, ali je istovremeno otvorila nova polja sukoba oko kontrole informacija, identiteta i svakodnevnog života. Organizaciono, novi društveni pokreti su decentralizovani, bez hijerarhije i horizontalno (mrežno) strukturirani. Ne postoje lideri, već upravlja rotirajuće ili kolektivno vođstvo, a organizacija se odvija kroz lokalne čvorove ili skupštine koje se povezuju u mrežu. O aktivnostima i planovima se diskutuje u obliku participativne demokratije, a odluke se donose konsenzusom ili kroz deliberativne procese.¹² Važna svojstva pokreta jesu autonomija i samouprava. Lokalne grupe, od kojih se oni sastoje, imaju slobodu delovanja, a s ostalim delovima pokreta se povezuju kroz zajedničke principe i ciljeve. Takav je primer sa studentskim pokretom pošto svaki fakultet ima svoju blokadnu samoupravu (plenum), koja se povezuje s drugim fakultetima i drugim univerzitetima u formi velikih plenuma.

Novi društveni, naročito horizontalni pokreti kao alat za mobilizaciju, širenje informacija i stvaranje solidarnosti koriste digitalne tehnologije i socijalne mreže.¹³ Internet omogućuje brzo umrežavanje, razmenu poruka, utvrđivanje strategije i izbor taktike, a tzv. haštag (*hashtag*, #) kampanje globalno širenje ideja pokreta. Performativnost i simbolika postali su način izražavanja. Fokus borbe često je na praksama otpora, a ne samo na zahtevima, oni ne traže uvek institucionalnu promenu odozgo, već stvaraju alternativne prostore, zajednice i prakse (npr. klimatski pokreti *Extinction Rebellion* i *Fridays for Future* koji kombinuju direktnu akciju s lokalnim inicijativama). Konačno, svojstva novih pokreta su fleksibilnost i hibridnost. Oni se mogu brzo prilagođavati, menjati strategije i oblike akcije, a često imaju uporedo lokalni, transnacionalni i globalni karakter (*glokalni* pokreti).

Usled različitih svojstava koja su obeležila tranziciju društvenih pokreta u poslednjih pola veka, a time i različitog tumačenja izraza,¹⁴ potrebno

¹² Deliberativna je ona demokratija u kojoj javna diskusija i razmatranje zauzimaju centralno mesto u procesu opravdavanja odluka i načela na kojima zajednica počiva. Kroz deliberaciju dešava se proces promene početnih naklonosti (preferencija) učesnika. Za razliku od agregativne demokratije, u kojoj se izražene preferencije uzimaju kao gotov materijal, čijim se sabiranjem traži pobjednička opcija, deliberativna demokratija akcent stavlja na pročišćene i reflektovane preferencije. Ivana Janković, „Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje“, *Theoria: časopis Filozofskog društva Srbije*, 55, br. 2 (2012), 21.

¹³ O uticaju društvenih mreža na širenje španskog pokreta *15-M*: Javier Borge-Holthoefer, Alejandro Rivero, Inigo García et al., “Structural and Dynamical Patterns on Online Social Networks: The Spanish May 15th Movement as a Case Study”, *PLoS ONE*, 6, no. 8 (2011), 1–8, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0023883> (pristupljeno 18. 9. 2025).

¹⁴ Kao jedna od osnovnih kategorija političke i opšte sociologije društveni pokret ima mnoštvo definicija: „kolektivno nastojanje da se u društvu kome pokret pripada izvedu ili spreče promene“ (Tom Botomor); „organizovano kolektivno delovanje putem koga se u određenoj konkretnoj istorijskoj

je istaći da u ovom radu pod pojmom **novi društveni pokret** podrazumevamo *kolektivnu, relativno organizovanu i dugotrajniju formu društvene akcije u kojoj grupe ljudi van formalnih institucija nastoje da izazovu društvene, političke, ekonomske ili kulturne promene ili da se takvim promenama odupru*. S druge strane, **horizontalni društveni pokret**¹⁵ definišemo kao *mrežni, decentralizovani i participativni oblik kolektivne akcije, u kojoj moć i odlučivanje ostaju raspoređeni među učesnicima, a ne koncentrisani u rukama vođstva*. Da bi osporio društvene i političke strukture takav pokret kombinuje direktnu akciju, digitalno umrežavanje i stvaranje alternativnih zajednica.¹⁶

Rezultati istraživanja

O novim društvenim pokretima, poput environmentalnih, feminističkih, mirovnih, antiglobalističkih, alter-globalističkih, pokreta za ljudska prava itd.,¹⁷ kao i o horizontalnim pokretima, kao što su *Occupy Wall Street* u SAD, *Indignados* ili *Movimiento 15-M* u Španiji, *Arapsko proleće*, protesti u *Gezi parku* u Turskoj i sl. napisan je veliki broj teorijskih i analitičkih radova (od kojih je većina objavljena u dva, pa i tri izdanja), pretežno sociološke i/ili socio-politikološke provenijencije. Među njima, sem pomenutog Melučija i Alena Turena,¹⁸ koji su se bavili teorijom novih društvenih pokreta (identitet, kultura), ističu se Dag Makadam¹⁹ i Čarls Tili,²⁰ koji su razmatrali političko-sociološki pristup (okviri, prilike, repertoari). S obzirom na temu i na istraživački pristup

celini klasni akter bori za društveno rukovođenje istoricitetom“ (Alen Turen); „kolektivna, javna, dobrovoljna, masovna, manje ili više spontana akcija ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba, izražava određene sukobe interesa, pokreće rešavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promenama“ (V. Pavlović). Videti: Vukašin Pavlović, *Društveni pokreti i promene* (Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, 2009³), 100–101.

¹⁵ Postoji i termin *horizontalnost* (*horizontalizam*), prvobitno skovan na španskom jeziku (*horizontalidad*) u Argentini 2001. godine, kada je usled finansijske krize vlada zamrzla novčane uloge građana u bankama. U otporu građani su se organizovali kroz lokalne društvene i političke grupe s nehijerarhijskom strukturom i kolektivnim vođstvom. Marina Sitrin, “Ruptures in imagination: Horizontalism, autogestion and affective politics in Argentina”, *Policy & Practice: A Development Education Review*, 3, no. 5, (2007), 43–53.

¹⁶ Još je Mark Blok naveo da je kolektivna akcija, kao jedno od osnovnih svojstava društvenih pokreta, direktna refleksija društvene strukture. Pišući o pobunama seljaka u feudalnom društvu istakao je da „agrarna pobuna deluje neodvojivo od vlasteoskog režima kao štrajk od velikog kapitalističkog preduzeća“. Marc Bloch, *Les caractères originaux de l’Histoire rurale française, I* (Paris: Librairie Armand Colin, 1968²), 197.

¹⁷ Pavlović pominje i pojam *alternativni društveni pokreti* i navodi više od 20 vrsta takvih pokreta (ekološki, studentski, kontrakturni, neofeministički, mirovni, antinuklearni, za alternativnu tehnologiju, energiju, školu medicinu ili ekonomiju, za autonomiju, zdravu hranu, građanska prava i slobode, rasnu ili seksualnu jednakost i ravnopravnost, građanske inicijative, novi urbani pokreti itd.). V. Pavlović, *n. d.*, 110–112.

¹⁸ Alain Touraine, *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements* (New York: Cambridge University Press, 1981); Alain Touraine, *Critique of modernity* (Cambridge: Blackwell, 1995).

¹⁹ Doug McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930–1970* (Chicago: University of Chicago Press, 1982).

²⁰ Charles Tilly, *Social Movements, 1768–2004* (Boulder, London: Paradigm Publishers, 2004).

koji sadrži teorijske, istorijsko-komparativne, empirijske i analitičke elemente potrebno je pomenuti studiju Sejmora Martina Lipseta o istorijskim i socio-političkim činiocima studentskog aktivizma šezdesetih u SAD, *Pobuna na univerzitetu*. U nameri da objasni zašto i kako su studenti kroz istoriju protestovali i uticali na društvene promene autor studentske nemire stavlja u širu istorijsku perspektivu. On analizira izvore studentskog aktivizma, daje rezultate istraživanja aktuelnog pokreta, kao i istoriju protesta na univerzitetima u SAD, prikazuje odnos između zvaničnog fakulteta i studenata tokom nemira i ukazuje na političke posledice studentskog aktivizma.²¹ Takođe, važni su i radovi sociologa Manuela Kastelsa²² i Žofrea Plejera,²³ sociološkinje i politikološkinje Donatele dela Porta²⁴ i sociološkinje i pravnice Marine Sitrin,²⁵ u kojima su obrađivani mrežni okviri novih društvenih pokreta i *horizontalizam*.

Među domaćim autorima ističe se sociolog Vukašin Pavlović,²⁶ koji je u novim društvenim pokretima video generatore kulturnih, političkih i identitetskih transformacija. U kontekstu istraživanja horizontalnih pokreta u regionu bivše Jugoslavije važni su radovi Benjamina Čuliga i Ksenije Klasnić, a naročito studija *Znanje (ni)je roba*, nastala kao rezultat istraživanja studentskog protesta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2009. godine, pokrenutog u cilju očuvanja javno finansiranog državnog obrazovanja.²⁷

Navedeni izbor primarno sociološke literature važan je zbog nužnosti interdisciplinarnog pristupa budućih historiografskih istraživanja novih i horizontalnih pokreta. U smislu interdisciplinarnosti i saradnje između raznih naučnih oblasti potrebno je navesti da su znatan doprinos dali i autori primarno usmereni na politikološke studije, kao što su Sidni Tarrow²⁸ ili Sandro Meca-

²¹ Seymour Martin Lipset, *Rebellion in the University: a History of Student Activism in America* (London: Routledge & Kegan Paul, 1972). Uvod u novo izdanje knjige (London: Routledge, 1993) sadrži opis promena koje su se u međuvremenu desile na univerzitetima i u univerzitetnoj kulturi, a naročito izmene moralnih stajališta, političke klime i novih talasa otpora ili regresije u akademskoj zajednici.

²² Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age* (Cambridge, Malden: Polity 2015²).

²³ Geoffrey Pleyers, *Alter-Globalization Becoming Actors in the Global Age* (Cambridge, Malden: Polity, 2010).

²⁴ Donatella della Porta, *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back into Protest Analysis* (Cambridge, Malden: Polity, 2015).

²⁵ Marina A. Sitrin, *Everyday Revolutions: Horizontalism and Autonomy in Argentina* (London, New York: Zed Books, 2012).

²⁶ Knjiga *Društveni pokreti i promene* je između 2003. i 2009. godine imala tri izdanja.

²⁷ Benjamin Čulig i dr., *Znanje (ni)je roba: empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda* (Zagreb: Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2013). U prvom delu knjige dat je teorijski uvod u proučavanje studentskih protesta i hronologija protesta 2009. godine, dok drugi deo knjige sadrži prikaz sprovedenog empirijskog istraživanja i interpretaciju rezultata. Važan rezultat analize ankete jeste utvrđivanje karakteristika učesnika protesta i njihova tipologizacija. Studija je veoma važan empirijski dokument o studentskom aktivizmu u regionu, jer je uspeła da zabeleži stavove aktera u realnom vremenu pre nego što su se sećanja na događaj distancirala ili postala podložna naknadnim interpretacijama.

²⁸ Sidney G. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011³).

dra,²⁹ istraživači rodnih studija, poput filozofkinje Džudit Batler³⁰, kao i istraživači istorije kulture, kao što je Kristin Ros.³¹ Posebno su važni radovi antropologa, među kojima se ističe anarhista, društveni i politički aktivista, teoretičar pokreta *Occupy Wall Street* i jedan od najuticajnijih autora o horizontalnim pokretima, Dejvid Grejber.³² Takođe, važni su radovi antropologa medija i društvenih pokreta, Džefrija Džurisa³³ i profesorke socijalne antropologije koja istražuje globalne društvene forume i horizontalne pokrete, Marijane Mekelberg.³⁴ Tokom prethodnih desetak godina istakli su se radovima manjeg ili većeg formata još i sociolozi Judy Lubin i Adam D. Reich, politikolozi Nicholas Kiersey i Wanda Vrasti, socio-lingvistkinje Liana Biar i Naomi Orton i dr.

Važno je napomenuti da postoji i raznovrsna periodika, koja se delimično ili u potpunosti bavi društvenim pokretima. Uz raniju pretežno sociološku periodiku u kojoj su, između ostalog, objavljeni radovi o društvenim pokretima (*Current Sociology, Research in Social Movements, Conflicts and Change, Ethnic and Racial Studies, Gender & Society, Environmental Politics, European Journal of Political Research* i dr.), poslednje tri decenije pojavili su se novi časopisi dominantno usmereni na tu temu. Od 1996. godine San Diego State University objavljuje *Mobilization*, tromesečnik koji sadrži rezultate socioloških istraživanja o protestima, društvenim pokretima i kolektivnom ponašanju. Istu oblast interesovanja, s aspekta širih društvenih nauka, pokriva od 2002. godine dvomesečnik *Social Movement Studies* (izdavač: Routledge). Od 2013. godine u izdanju Berghahn Journals novi doprinos proučavanju društvenog protesta i političkog ponašanja nudi polugodišnjak: *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest*. Namera časopisa je da unapredi znanje o sveobuhvatnom

²⁹ On je napisao istorijsko-teorijski rad o migracionim kretanjima u doba globalizacije, o autonomiji i novim oblicima društvenih pokreta u Italiji, posebno iz tradicije *Autonomia operata* (Radnička autonomija), italijanskog krajnje levog pokreta aktivnog naročito između 1973. i 1979. godine. Sandro Mezzadra, *Diritto di fuga: Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione* (Verona: Ombre Corte, 2001).

³⁰ Judith Butler, *Notes Toward a Performative Theory of Assembly* (Cambridge: Harvard University Press, 2015).

³¹ Ona u studiji o studentskoj pobuni u Parizu 1968. godine analizira tu pojavu kao preteču novih društvenih i horizontalnih pokreta, s naglaskom na kulturne i svakodnevne transformacije. Kristin Ross, *May '68 and Its Afterlives* (Chicago: University of Chicago Press, 2019²).

³² Značajnije su knjige *Fragments of an Anarchist Anthropology* (2004), kao kratki manifest o alternativnim društvenim formama i *Direct Action: An Ethnography* (2009), kao etnografsko istraživanje antiglobalističkog pokreta, posebno taktika direktne akcije i konsenzusa. Posebno je zanimljivo analitičko-esejističko delo, sa svedočenjem učesnika o iskustvu pokreta *Occupy Wall Street* u Njujorku 2011: David Graeber, *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement* (New York: Spiegel & Grau, 2013).

³³ Etnografska studija globalnih mreža alter-globalizacijskog pokreta u kojoj se naglašava kako horizontalne mreže i digitalna komunikacija oblikuju savremene pokrete: Jeffrey S. Juris, *Networking Futures: The Movements Against Corporate Globalization* (Durham: Duke University Press, 2008).

³⁴ Analiza procesnih oblika demokratije i novih političkih imaginacija: Marianne Maeckelbergh, *The Will of the Many: How the Alterglobalisation Movement is Changing the Face of Democracy* (London: Pluto Press, 2009).

spektru kolektivnih akcija, društvenih pokreta i drugih oblika političkih i društvenih sukoba, a glavni ciljevi da ponudi multidisciplinarni forum naučnicima iz različitih oblasti i premosti jaz unutar i između društvenih i humanističkih nauka.

Potrebno je istaći i časopis Instituta za društvene pokrete Univerziteta Rur u Bohumu (Institut für Soziale Bewegungen, Ruhr-Universität Bochum) pod nazivom *Moving the Social: Journal of Social History and the History of Social Movements*. Kako je navedeno na zvaničnoj veb stranici, časopis je „zasnovan na istoriji ali s eksplicitnim interesovanjem za radove o društvenim pitanjima i društvenim pokretima koje su stvorile druge discipline, posebno društvene nauke, geografija, antropologija i etnologija.“³⁵ U pitanju je tromesečnik, zainteresovan za promociju transnacionalnih i uporednih perspektiva o istoriji društvenih pokreta smeštenih u širi kontekst društvene istorije.³⁶

Zapaža se da je relativno malo istoričara koji su se temeljnije bavili novim društvenim, a posebno horizontalnim pokretima. U obimnoj studiji *Američki sanjari: Kako je levica promenila naciju*, profesor Majkl Kazin je dao pregled istorije liberalne politike u SAD i analizirao uticaj glavnih društvenih pokreta tokom dva veka, od abolicionizma i radničkih sporova industrijskog doba do pokreta za građanska prava, da bi se u poslednjem poglavlju, pod nazivom *Pobune bez pokreta (Rebels without a movement)* posvetio pojavi alternativnih političkih grupa u periodu 1980–2010. godine.³⁷ Američki istoričar i socijalni teoretičar Džordž Kacijafikas je u studiji *Subverzija politike: Evropski autonomni društveni pokreti i dekolonizacija svakodnevnog života*, prikazao evropske pokrete direktne akcije u Italiji, Nemačkoj, Holandiji, Švajcarskoj i Danskoj od 1968. do 1996. godine. Posebnu pažnju je posvetio ulozi autonomnih feminističkih pokreta. Pratio je uticaj feministkinja i *skvotera (squatters)*³⁸ na pokret za razoružanje i napore za ograničenje nuklearne energije i razmatrao je antifašističke pokrete koji su se razvili kao odgovor na uspon neonacizma.³⁹ Britanski istoričar Džefri (Džiof) Eli je u studiju o istoriji evropske levice uključio i nove

³⁵ *Moving the Social: Journal of Social History and the History of Social Movements*, <https://moving-the-social.ub.rub.de/index.php/MTS/about> (pristupljeno 18. 9. 2025).

³⁶ Pokrenut je 1977. godine pod nazivom *Forschungen und Forschungsberichte*, a potom je promenio naziv u: *Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen*. Pod današnjim imenom pojavljuje se od 2012. Sadrži dosta tematskih brojeva i dostupan je *online* na adresi <https://moving-the-social.ub.rub.de/index.php/MTS/index>.

³⁷ Michael Kazin, *American Dreamers: How the Left Changed a Nation* (New York: Alfred Knopf, 2011).

³⁸ *Skvotiranje (squatting)* označava zaposedanje neke nekretnine bez dozvole vlasnika, a skvoter je pojam koji obuhvata bezemljaše koji zauzimaju neobrađenu zemlju da bi preživeli, beskućnike koji traže krov nad glavom i aktiviste koji se bore za autonomne zone u gradovima. Poslednju grupu, o kojoj piše Kacijafikas, čine aktivisti, umetnici, kulturni radnici i dr. koji koriste *skvotiranje* kao vid borbe za autonomne urbane zone i izražavanje otpora prema privatnom vlasništvu, kapitalizmu ili kao platformu za ostvarivanje ideja.

³⁹ George Katsiaficas, *The Subversion of Politics: European Autonomous Social Movements and the Decolonization of Everyday Life* (Oakland: AK Press, 20062).

društvene pokrete, poput feminizma, ekologizma i mirnodopskih inicijativa, koje je video kao nastavak tradicije radničkog pokreta.⁴⁰ Argentinski istoričar i aktivista Ezekijel Adamovski u svojim radovima iz oblasti nacionalne i socijalne istorije vešto piše o „novim društvenim odnosima“, horizontalnim praksama i pokretima, povezujući društvene pokrete uz duže istorijske procese.⁴¹

Jedan od razloga relativno malog broja istoriografskih radova o horizontalnim pokretima svakako je recentnost takvih pokreta i odsustvo istorijske distance. Međutim, činjenica da su od prvih takvih pojava prošle već tri decenije daje legitimitet istoričarima da se posvete izučavanju takvih društvenih pokreta. Drugi razlog mogao bi biti uslovljen pitanjima izvora i njihove (ne)pristupačnosti, što je i jedan od ključnih razloga za nastanak ovog rada.

Suočavanje

Pristup

Suočavanje s istorijom novih i posebno horizontalnih pokreta podrazumeva rešavanje više složenih pitanja, naročito u oblasti metodologije i istraživanja. Od izbora metodološkog okvira direktno zavisi šta će se *videti* pri istraživanju. Pošto se radi o kolektivitetima koji odbijaju hijerarhiju, institucionalizaciju i formalno vođstvo, metodologija mora da bude osetljiva na te specifičnosti.

Istorijska analiza društvenog pokreta sem sagledavanja vremenske dimenzije, uključujući istorijski kontekst, kontinuitete i promene kroz vreme, utvrđivanja kauzaliteta i istraživanja širokog spektra tradicionalnih i novih izvora (o kojima će biti reči) trebalo bi da počiva na interdisciplinarnom pristupu. Pored njoj svojstvenog detaljnog, narativnog i kontekstualnog tumačenje istorijske pojave, ona mora biti *otvorena* za veći broj srodnih naučnih disciplina i njihove teorijsko-metodološke postavke, a naročito elementa sociologije, političkih nauka, etno-antropologije, psihologije i drugih pojedinačnih ili kombinovanih naučnih disciplina. U ovom radu samo ćemo se ovlaš osvrnuti na neke od mogućnosti takvog pristupa.

Teorije

S obzirom na dostignute rezultate u proučavanju i analizi društvenih pokreta, među prvim zadacima bilo bi upoznavanje s političko-sociološkim teorijama. Uz radove već navedene u potpoglavlju *Rezultati istraživanja*, potrebno je uočiti i novije teorijske postavke. Jedna od njih tiče se *kontencione*

⁴⁰ Geoff Eley, *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000* (Oxford: Oxford University Press, 2002).

⁴¹ Ezequiel Adamovsky, *Historia de la clase media argentina: Apogeo y decadencia de una ilusión (1919–2003)* (Buenos Aires: Crítica, 2019⁸); Ezequiel Adamovsky, *A History of Argentina: From the Spanish Conquest to the Present* (Durham: Duke University Press, 2024).

politike kao opšte kategorije društvenih pokreta.⁴² U studiji *Snaga u pokretu – Društveni pokreti i kontencione politike* (1994) S. Tarrow unutar te kategorije daje širok teorijski okvir za razumevanje položaja društvenih pokreta, ciklusa *kontencija* (*sukoba*) i revolucija. Navodi da su se naučnici često fokusirali na određene teorije ili aspekte pokreta na štetu drugih, a potrebno je sagraditi širi okvir u kojem bi se društveni pokreti povezali s *kontencionom politikom* i politikom uopšte. Tarrow pokazuje da moć društvenih pokreta leži ne samo u organizaciji ili ideologiji, već i u sposobnosti da kolektivno osporavaju vlast, te da pokreti nisu anomalija ili privremena devijacija, već stalna i važna forma političkog delovanja. Kroz spoj teorije i empirije, što je jedna od najvažnijih odlika knjige, Tarrow ukazuje kako društveni pokreti s uspehom mobilisu ljude kroz *framing* i stvaranje kolektivnog identiteta, te da protesti koji iz pokreta proishode nisu samo reakcija na nepravdu, već proces u kojem se ljudi uče da deluju zajedno i da veruju u zajednički cilj.⁴³

Novija studija u kojoj se razmatra odnos političkog nasilja i kolektivnih akcija, jeste *Dinamika kontencije*, koju su 2001. napisali Makadam, Tarrow i Tilly.⁴⁴ Autori kritikuju nove istraživačke tradicije i teorijske modele izučavanja društvenih pokreta (koji su i sami nastali na kritici ranijih tradicionalnih modela), kao što su teorija mobilizacije resursa,⁴⁵ teorija političkih prilika⁴⁶ ili teorija *frejminga*,⁴⁷ ali koji su u suštini kruti, statični i parcijalni i nisu u stanju da objasne raznovrsne oblike kolektivnog delovanja i njihove promene kroz vreme. Stoga umesto fiksnih modela nude analizu kroz dinamiku procesa *kontencije* gde fokus nije na *tipovima* pokreta (radnički, feministički, nacionalni), već na mehanizmima i procesima koji se ponavljaju u različitim oblicima sukoba (protesti, revolucije, građanski ratovi, etnički konflikti).⁴⁸ Glavni doprinos studije je što umesto statičnih teorija uvodi procesno-analitički pristup, čime se otvara mogućnost poređenja različitih oblika kolektivnog delovanja na zajedničkoj osnovi.

Kratak prikaz novije literature završavamo ukazivanjem na rad koji objašnjava jednu od najznačajnijih promena u delovanju novih pokreta, iza-

⁴² Pojam *kontencije* (lat. *contentio* – naprezanje, napor; spor, raspra, svađa) dosta se koristi u literaturi o društvenim pokretima. *Kontenciona* ili *sporna politika* predstavlja upotrebu disruptivnih (remetilackih i naglih) tehnika radi izražavanja političkog stava ili promene državne politike. Primeri takvih tehnika su demonstracije, opšti štrajkovi, građanska neposlušnost, neredi, terorizam, pa čak i revolucija ili ustanak.

⁴³ S. G. Tarrow, *Power in Movement*.

⁴⁴ Doug McAdam, Sidney Tarrow, Charles Tilly, *Dynamics of Contention* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004²).

⁴⁵ Pokreti se posmatraju kao racionalni akteri čija je snaga proporcionalna resursima kao što su novac, organizacija, lideri i sl.

⁴⁶ Pokreti se objašnjavaju u odnosu na „otvorenost“ ili „zatvorenost“ političkog sistema, poput postojanja saveznika u eliti, pukotina u establišmentu, slabosti države i dr.

⁴⁷ Označava ideju da pokreti aktivno oblikuju značenja, identitete i protivnike, a ne samo da izražavaju postojeće zahteve.

⁴⁸ D. McAdam, S. Tarrow, C. Tilly, *Dynamics of Contention*, 14–18, 32–37.

zvanu informatičkom revolucijom. Knjiga Manuela Kastelsa, *Mreže negodovanja i nade: društveni pokreti u doba interneta*, zasnovana na empiriji s masovnih protesta početkom 21. veka, smatra se jednom od najreferentnijih studija o digitalnom aktivizmu i društvenim mrežama. Ona ukazuje da su internet i društvene mreže postali ključna infrastruktura savremenih pokreta koja omogućava da se kroz povezivanje ljudi, stvaranje zajedničkih narativa i koordinaciju akcija nezadovoljstvo (*outrage*) pretvori u kolektivnu nadu (*hope*).⁴⁹ Analizirani slučajevi (Arapsko proleće u Tunisu i Egiptu, španski pokret Indignados ili 15-M, Occupy Wall Street, studentski protesti u Čileu, Gezi park u Turskoj i protesti u Brazilu 2013. godine) pokazuju da su se digitalne mreže *stopile* s fizičkim zauzimanjem javnog prostora (trgova, parkova), čime je nastao novi oblik političkog delovanja. Kastels počinje knjigu rečima: „Niko to nije očekivao. U svetu zamračenom ekonomskim nevoljama, političkim cinizmom, kulturnom prazninom i ličnim beznađem, jednostavno se dogodilo. Odjednom, diktature su mogle biti srušene golim rukama naroda, čak i ako su te ruke bile okrvavljene žrtvom onih koji su pali. Finansijski 'mađioničari' od objekata javne zavisti postali su mete opšteg prezira. Političari su razotkriveni kao korumpirani i kao lažovi. Vlade su bile prokazane. Mediji dovedeni u sumnju. Poverenje je nestalo. A poverenje je ono što drži na okupu društvo, tržište, institucije. Bez poverenja ništa ne funkcioniše. Bez poverenja društveni ugovor se raspada i ljudi nestaju pretvarajući se u defanzivne pojedince koji se bore za opstanak. Ipak, na marginama sveta koji je došao do ivice svojih kapaciteta da ljudi žive zajedno i dele život s prirodom, pojedinci su se ponovo udružili da pronađu nove oblike našeg zajedništva – oblika u kojem postajemo 'mi, narod'.“⁵⁰ Za takvo delovanje *naroda* od važnosti je bilo što pokreti nisu bili hijerarhijski, nego decentralizovane mreže, što je internet omogućio širenje informacija, viralnost i koordinaciju bez centralnog vođstva, što su digitalne mreže poslužile kao kanali za širenje emocija, koje su postale presudno važne za mobilizaciju.⁵¹ Kako je uobičajena javna sfera (kontrolisani mediji, parlament itd.) bila zatvorena za društvene pokrete, to su oni bili prinuđeni da „prostore autonomije“ stvaraju u digitalnim mrežama i na ulici. Tako je nastala paralelna javna sfera gde se konstruišu alternativna politika i identitet.⁵²

Mada digitalne mreže daju ogromnu snagu za mobilizaciju, one ne garantuju dugoročnu političku promenu, pa pokreti često ostaju na nivou protesta slabog intenziteta i simboličkog osporavanja, bez prelaska u institucionalnu politiku. Ipak, čak o takvi pokreti menjaju kulturne kodove, političku svest i repertoar kolektivne akcije.

⁴⁹ M. Castells, *Networks of Outrage and Hope*.

⁵⁰ *Ibid.*, 1.

⁵¹ Iako takvi pokreti obično počinju na društvenim mrežama, oni postaju pokret okupacijom urbanog prostora, bilo da je u pitanju stalna blokada javnih trgova ili uporne ulične demonstracije. *Ibid.*, 250.

⁵² *Ibid.*, 316.

Terminologija

Donekle u vezi s teorijom, ali u suštini posebno pitanje kojem se istoričar treba posvetiti pri suočavanju s društvenim pokretima jeste terminologija. Upoznavanje s pojmovima koji se javljaju unutar savremenih i horizontalnih društvenih pokreta važno je tim pre što sem pojave novih termina ostaju u upotrebi i stari pojmovi, ali sa izmenjenim ili novim značenjem. Neretko isti termini, u zavisnosti od podneblja, imaju drugu suštinu. Na primer, pojam *samoupravljanja*, koji su od 1950. godine vladajuće strukture u Jugoslaviji uvodile kao poseban model socijalizma, u kojem je umesto državne kontrole nad privredom (i društvenim organizacijama) uspostavljeno neposredno radničko upravljanje (neretko deklarativno) nad preduzećima i institucijama, u praksi društvenog pokreta nastalog tokom finansijske krize u Argentini 2001–2002. godine dobio je izmenjeno značenje. *Autogestija* (špan. *autogestión*, samoupravljanje) u kontekstu tog pokreta označava kolektivno upravljanje preduzećima (fabrikama) bez posredstva države ili privatnih vlasnika, koje je zasnovano je na principu da ljudi sami, kroz skupštine, zadruge ili zajednice, odlučuju o proizvodnji, radu i društvenim pitanjima. Primer autogestije u Argentini su radničke zadruge, sačinjene od zaposlenih koji su preuzimali napuštene fabrike i druga preduzeća i sami njima upravljali.

Pod dejstvom društvenih pokreta modifikovan je i pojam *horizontalnost*. U španskom obliku *horizontalidad* postao je poznat tokom argentinske krize 2001–2002. godine i ubrzo nije samo označavao mrežno povezivanje aktera novih društvenih pokreta i nehijerarhizovanost, već je postao neka vrsta opšteg mesta i generičkog naziva kojim se opisuju takvi vidovi kolektivnih aktivnosti. U godinama koje su sledile *horizontalnost* je postala jedna od ključnih osobenosti mnogih pokreta, među kojima i svetski najpoznatijeg *Occupy Wall Street* iz 2011. godine. Taj pojam označava nepostojanje hijerarhije u organizovanju i donošenje odluka konsenzusom u skupštinama (raznorodnih naziva), kroz mrežne oblike, a ne preko lidera ili partijske discipline, uz osnovnu ideju da svi učesnici imaju jednak glas i moć odlučivanja.

Ključno centralno telo horizontalnih pokreta predstavlja opšti skup pripadnika, koji se u praksi javlja pod različitim nazivima. *Zapatisti* u Meksiku koriste termine „puževi“ (*caracoles*) ili Veća dobre vlade (*Juntas de Buen Gobierno*), pokreti u Boliviji i Ekvadoru posle 2000. imali su otvoreno veće (*cabildo abierto*), Argentinci 2001–2002. narodnu skupštinu (*asamblea popular*), ekološki i antiglobalistički pokreti iz SAD Savet portparola (*Spokescouncil*), a *Occupy Wall Street* kao osnovni deliberativni organ s praksom *twinkle fingers* (gestikulacija rukama u cilju participiranja u skupštini) ima Opštu skupštinu (*General Assembly*). Pojedini arapski pokreti koristili su termin religijskog porekla veće ili savetovanje (*Shura*), *Arapsko proleće* u Siriji usmeravao je koordinacioni odbor (*Lajnat al-tansiq*), tokom španskog *15-M* (*Indignados*) pokreta zasedale su lokal-

ne i gradske skupštine (*asamblea*), anarhistički i levičarski pokreti u Nemačkoj i Italiji koristili su termin *Kolektiv*, u pojedinim nemačkim i austrijskim studentskim i migrantskim pokretima postojala je generalna skupština (*Generalversammlung*), a tokom studentskih pokreta u Hrvatskoj (2009) i Bosni i Hercegovini (2014) obrazovani su *plenumi*. Isti termin (*plenum*) prihvatili su u studenti u Srbiji 2024/25. godine, a građanski pokret usvojio je termin *zbor* (zbor građana, plenum građana).

Horizontalni pokreti uvode neke nove društvene relacije, među kojima se izdvajaju prefigurativna politika i novi afektivni društveni odnosi. *Prefigurativna politika* (*politica prefigurativa, prefigurative politics*)⁵³ je pojam iz političke teorije i sociologije društvenih pokreta i označava pokret koji svojim organizovanjem i praksom nastoji da u sadašnjosti prefiguriše (prikaže u malom) društvo kakvo želi u budućnosti (ako pokret teži slobodi, jednakosti i demokratskom učešću, onda i unutar njega mora vladati sloboda, jednakost i horizontalna demokratija).⁵⁴

Novi afektivni društveni odnosi (*new affective social relationships*)⁵⁵ označavaju oblike odnosa unutar pokreta koji nisu samo racionalno-politički, već zasnovani na emocijama, brizi i solidarnosti. Ti odnosi usmereni su na afektivnu dimenziju društvenog života: prijateljstvo, poverenje, uzajamnu pomoć i zajedničku odgovornost. Za razliku od tradicionalnih hijerarhijskih i instrumentalizovanih politika, oni ističu da su emocije i međusobni odnosi pripadnika pokreta jednako važni kao i formalni ciljevi pokreta (primeri su: zajedničke kuhinje, solidarnost među nepoznatim ljudima u protestnim zajednicama, organizovanje besplatnog prevoza, briga o deci u kampovima itd.).

Sličnosti i razlike u razumevanju termina umnogome zavise od jezika i sredine, odnosno konteksta. Pripadnici pokreta neretko sebi dodeljuju zajedničko ime, kao osobeni identifikator. Tako su postojali (i postoje) *zapatisti* u Meksiku, *Occupiers* (oni koji okupiraju) iz američkog *Occupy* pokreta, *Indignados* (špan. ogorčeni) kao globalno prepoznatljiv naziv za pristalice pokreta *15-M* (2011), ili *Acampados* (špan. oni koji kampuju), odnosno učesnici *okupacija* trgova istog pokreta, *Piqueteros* (od špan. *piquete* – piketa, straža, blokada) kao učesnici blokada u Argentini (2001–2002), *Water Protectors* (zaštitnici vode) za aktiviste protiv Dakota Access Pipeline u SAD (2016), *rebels* (pobunjenici) kao pristalice globalnog pokreta za zaštitu životne sredine (*Extinction Rebellion*, XR)

⁵³ Guilherme Fians, “Prefigurative politics”, in: *The Open Encyclopedia of Anthropology*, Felix Stein (ed.), Website <https://www.anthroencyclopedia.com/>, 2022, 1–18, <http://doi.org/10.29164/22prefigurative-politics> (pristupljeno 24. 9. 2025).

⁵⁴ Više o tome: Marianne Maeckelbergh, “Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement”, *Social Movement Studies*, 10, no. 1 (2011), 1–20.; Olga Nikolić, „Angažman i problem univerzalnosti: prefigurativna politika“, u: *Angažman: uvod u studije angažovanosti*, prired. Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević (Beograd–Novi Sad: Institut za filozofiju i društvenu teoriju–Akademska knjiga, 2017).

⁵⁵ M. A. Sitrin, *Everyday Revolutions*, 83–100.

pokrenutog 2018. godine u Velikoj Britaniji ili *studenti u blokadi* u Srbiji 2024./25. godine. Za pripadnike pokreta takvo zajedničko ime, sem identifikacionog svojstva, predstavlja i znak ponosa. Međutim, u *mainstream* i vladinom diskursu nastojalo se da takvo ime dobije negativno značenje, ili se uvodilo novo zajedničko ime (suparnika) kako bi se pojačalo njegovo negativno dejstvo. Kroz promenu zajedničkog imena, zapravo smišljanje novog izraza koji poslušno *proizvodi mišljenje*, odvijala se i dehumanizacija. U slučaju Srbije *studenti u blokadi* od polovine 2025. godine nisu više bili studenti, već su postali *blokaderi*, postajući time biće koje nema ime, ali ima funkciju: „oni koji zauzimaju prostor i koje je potrebno ukloniti“,⁵⁶ a slično važi i za suprotni pojam *ćaci*.

Interdisciplinarnost

Obim i modeli interdisciplinarnog pristupa historiografskom istraživanju društvenih pokreta uslovljeni su raznim faktorima, kao što su istorijske okolnosti, epoha, političke i ekonomske okolnosti, stepen demokratizacije društva, društvena realnost i sl., odnosno kontekst u najširem smislu reči. Stoga se ovde prilažu tek neke od mnoštva mogućnosti difuznog pristupa istraživanju.

Sociološki pristup trebalo bi da omogući da se ispravno sagledaju struktura društvenog pokreta i njegovi ciljevi. Kroz njene modele može se istraživati kako i zašto pokreti nastaju, kako deluju i organizuju se, kako stvaraju značenja i identitete i kakve posledice ostavljaju na društvo.

Srodne sociologiji po temi istraživanja, ali drugačijeg fokusa, **političke nauke** kroz svoje metode uočavaju kako društveni pokreti ulaze u političku arenu, kako utiču na institucije, javne politike i demokratiju, te kako se država i drugi politički faktori odnose prema njima. To je od pomoći pri sagledavanju opštih političkih prilika i ograničenja, reakcije države na pokret (ignorisanje, kooptiranje, pregovori, represija), uticaja pokreta na donošenje (promenu) javnih politika, razvoj ili opadanje demokratije i sl.

Da bi se s navedenih proučavanja struktura, institucija i kolektivnih procesa, prešlo na pojedinca u pokretu i unutrašnju dinamiku grupe potrebni su alati i saznanja **psiholoških istraživanja**. Njima se uočava psihologija učesnika, uključujući motivaciju (zašto se ulazi u pokret), procenu šta ljude zadržava ili odvraća od pokreta i psihološke nagrade (osećaj smisla, solidarnost). Omogućava se i sagledavanje psihologije grupe, tj. kako se ljudi poistovećuju s kolektivom i menjaju ponašanje, uvid u proces utvrđivanja *frejminga* i narativa (kako pokreti stvaraju „mi“ i „oni“, okvire) i utvrđivanje učinka emocija (gnev, nada, strah, ponos) kao pokretača akcija. Na taj način se mogu sagledati

⁵⁶ Isidora Cerić, „Anatomija izraza: Zašto su studenti postali blokaderi?“, *Peščanik* (vebsajt), <https://pecsanik.net/anatomija-izraza-zasto-su-studenti-postali-blokaderi/> (pristupljeno 24. 9. 2025).

pozitivni (osećaj osnaženosti, zajedništvo) i negativni (trauma, iscrpljenost, osećaj neuspeha) psihološki aspekti učešća, kao i kognitivni i moralni aspekti (kognitivne disonance – kako ljudi racionalizuju rizike ili represiju, moralna osuda i osećaj nepravde kao okidač).⁵⁷

Posebno važan segment istraživanja novih pokreta nude metodi **etno-antropologije**, s tim da se klasični metodi etnografije, participativnog posmatranja, intervjua, analiza simbola i praksi prilagođavaju savremenim oblicima delovanja zajednice u protestu. Etnografski rad na terenu podrazumeva prisustvo u pokretu (kampovi, skupštine, plenumi, blokade) i posmatranje *iznutra* ne samo šta se kaže na zvaničnim skupovima, već i kako učesnici žive, donose odluke, rešavaju sukobe. Pri participativnom posmatranju (*participant observation*) antropolog ne stoji po strani već učestvuje u akcijama, što omogućava razumevanje horizontalnosti i solidarnosti. Kroz intervjue i priče učesnika stiže se uvid u lične narative: kako razumeju pokret, zašto se uključuju, šta smatraju promenom. Tako se uočava proces formiranja kolektivnog identiteta i osećaja „mi“. Putem istraživanja slogana, grafita, rituala, načina komunikacije na skupštinama i sl. analiziraju se jezik i simboli pokreta i utvrđuje kako *novi* rečnik oblikuje stvarnost. Kroz praksu svakodnevnog života omogućuje se sagledavanje kako se politički principi sprovode u tekućim odnosima (boravak u blokiranim objektima, kuhinja i ishrana, rad radnih grupa). Konačno, s obzirom na to da savremeni pokreti imaju snažan *online* život (forumi, društvene mreže, *livestream*), poželjno je praćenje kako se *na mreži* grade zajednica i identitet i kako se to prepliće s fizičkim okupljanjima. Ključni elementi takvih metoda jesu bliskost s učesnicima i insajderska perspektiva, kao i holistički pogled pošto se pokret ne posmatra samo kao politički akter, već i kao kulturna zajednica sa sopstvenim vrednostima i svakodnevicom.

Srodna antropologiji, ali i legitimni historiografski metod jeste **usmena istorija** (*oral history*). Ona nudi uvid u afektivne i kulturne dimenzije pokreta (zajedništvo, emocije, svakodnevne prakse), koje klasična politička istorija često zanemaruje. Njen značaj na primeru pokreta *Horizontalidad* pokazala je u studiji *Horizontalizam: Glasovi narodne moći u Argentini* M. Sitrin. Njena knjiga je upravo usmena istorija zasnovana na raznim autonomnim pokretima koji su obeležili celinu pokreta. Ona detaljno dokumentuje prakse horizontalizma, autogestije i

⁵⁷ Henri Tajfel i Džon Turner su 1978/1979. godine formulisali teoriju socijalnog identiteta da bi objasnili kako članstvo u grupi oblikuje samosvest pojedinca i utiče na ponašanje unutar grupe, posebno na favorizovanje unutar grupe i diskriminaciju van nje. Videti: Henry Tajfel, *Differentiation between social groups* (London: Academic Press, 1978); Henry Tajfel, John Turner, “An integrative theory of intergroup conflict”, in: *The Social Psychology of Intergroup Relations*, eds. William G. Austin, Stephen Worchel (Belmont: Wadsworth, 1979); Henry Tajfel, John C. Turner, “The social identity theory of intergroup behavior”, in: *Psychology of Intergroup Relations*, eds. Stephen Worchel, William G. Austin (Chicago: Nelson-Hall, 1986). O emocijama i društvenim pokretima videti zbornik: James Jasper, Jeff Goodwin, Francesca Polletta (eds.), *Passionate Politics: Emotions and Social Movements* (Chicago, London: University of Chicago Press, 2001).

prefigurativne politike, a zasnovana je na bogatom empiričkom materijalu. Intervjui, dnevničke beleške, transkripti *narodnih* skupština, fotografije i kratke etnografske *pripovesti* grupisani su oko horizontalnosti kao praktičnog i normativnog načina organizovanja, a glavne jedinice analize su: radničke zadruge i fabrike (preduzeća) koje su *oporavili* radnici (*empresas recuperadas*), *narodne skupštine*, *piketori* i drugi oblici direktne akcije i samoorganizovanja.⁵⁸

Slična potvrda važnosti usmenih kazivanja može se naći i kod britanskog istoričara i jednog od pionira oralne istorije, Rolanda Frejzera. On je nakon oralne istorije o Španskom građanskom ratu (*Blood of Spain: An Oral History of the Spanish Civil War*, 1979) bio urednik i koautor publikacije o usmenoj istoriji studentskih pobuna iz 1968. Taj zbornik komponovan je tako da glasovi aktivista (studenata, učesnika) „pričaju priču“ i daju subjektivnu perspektivu (pogled odozdo), dok su urednik i voditelji (istoričari istraživači) zaduženi za uvodne napomene i objašnjenja konteksta. Rad je kombinacija memoarskog i istorijskog, a istorijski izvori (dokumentarni) se koriste da bi se priče kontekstualizovale. Zanimljivosti zbornika su **komparativni i transnacionalni pristup**, pa protesti 1968. nisu posmatrani izolovano, po državama, već uporedno, čime se gradila globalna slika, kao i stavljanje fokusa na **generacijski aspekt** (studenti su delili osećaj da pripadaju globalnoj generaciji koja odbacuje rat, autoritarne strukture, konzumerizam i hijerarhiju).⁵⁹

U kontekstu usmene istorije bio bi i metod rada kroz fokus grupe. To su grupni intervjui koji uključuju mali broj demografski sličnih ljudi ili učesnika koji imaju i druge zajedničke osobine (iskustva), a služi za proučavanje reakcije na specifična pitanja istraživača.

Niz drugih društvenih nauka ili interdisciplinarnih metoda takođe je primenljiv za istraživanje novih društvenih pokreta. Analiza formalnog **pravnog okvira** (sloboda okupljanja, pravo na štrajk, pravo na protest) otvara mogućnost uočavanja načina na koje se pokreti suočavaju s represijom, policijskim merama i sudskim procesima, a analiza „prava odozdo“ bi pokazala kako pokreti sami stvaraju alternativne norme. **Ekonomija i politička ekonomija** mogu ukazati na ekonomske uzroke mobilizacije pripadnika pokreta (nezaposlenost, mere štednje, globalne krize), kao što može ponuditi i analizu alternativnih ekonomskih praksi (npr. solidarna ekonomija ili *recuperated factories* u Argentini). **Geografija i urbane studije** pogodni su za analizu prostornih aspekata protesta (blokiranje trgova, ulica i objekata), za mapiranje blokada i utvrđivanje „prostora otpora“. Takođe, mnogi urbani pokreti organizovani su kao oblik horizontalnog otpora.⁶⁰

⁵⁸ Marina Sitrin, *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina* (Oakland: AK Press, 2006).

⁵⁹ *1968: A Student Generation in Revolt*, ed. Ronald Fraser (New York: Pantheon Book, 1988).

⁶⁰ Anri Lefevr je formulacijom „pravo na grad“ izneo koncept po kome svi stanovnici gradova treba da učestvuju u oblikovanju urbanog okruženja i imaju pristup njegovim blagodatima, umesto da dominiraju tržište i korporacije. Zalagao se za grad kao društveni prostor koji stvaraju stanovnici,

Studije kulture i stila života omogućuju analizu diskursa, medijskih prikaza i kontrakulture, kao i ulogu umetnosti, muzike, filma i performansa u pokretima. Subkultura je prisutna u novim horizontalnim pokretima koji često povezuju muziku (punk, hardcore), umetnost, feminističke i *kvir* (*queer*) inicijative,⁶¹ ekološki aktivizam itd.⁶² **Medijske i komunikacione studije** mogu pokazati ulogu društvenih mreža, interneta i alternativnih medija u organizovanju pokreta. Kroz analizu „digitalnog aktivizma“, mimova i viralnih kampanja uočava se način na koji pokreti ispoljavaju sopstveni narativ (*framing*). **Pravno-bezbednosne studije** pokazuju kako državni organi i međunarodne institucije reaguju na proteste, utvrđuju eventualnu kriminalizaciju pokreta, pitanje ljudskih prava i sl.

Pošto horizontalni pokreti često uključuju feminističke principe (briga, anti-hijerarhija, kritika patrijarhata), metodi **feminističkih i rodni studija** omogućuju unutrašnju analizu roda i moći. Mnogim pokretima su svojevremena ekološka pitanja, pa tehnike **ekoloških studija i političke ekologije** omogućuju utvrđivanje veza između ekologije, kapitalizma i alternativnih praksi. Autonomni pokreti nisu izolovani, već deo svetskog talasa društvenih pokreta koji se međusobno inspirišu, pa su u tom smislu važne **studije globalizacije** (kako se pokreti povezuju transnacionalno, poput antiglobalizacionog pokreta ili alter-globalizma). U vezi s globalnim kontekstom Džordž Kacjafikas je pisao o efektu erosa (*eros effect*) kao spontanoj međunarodnoj rezonanci pokreta, gde akcije u jednoj zemlji inspirišu slične akcije drugde.⁶³

Ovim se ne iscrpljuju društvene discipline koje pomažu pri sagledavanju totaliteta društvenih pokreta, a naročito kombinacija istoriografije i drugih disciplina. Tek kao primer navodim efektan spoj **društvene teorije i istorijskog konteksta** koji je sociološkinja i istoričarka Maristela Svampa upotrebila pišući o argentinskim *piqueteros*, *asambleas* i horizontalnim praksama.⁶⁴ Konačno, istra-

naglašavajući socijalnu pravdu, jednakost i pravo na život, korišćenje i kolektivno prisvajanje urbanog prostora. Henri Lefebvre, „Le droit à la ville“, *L'Homme et la société*, 6, no. 1 (1967); Henri Lefebvre, *Le droit à la ville* (Paris: Anthropos, 1968).

⁶¹ Reč *kvir* (prvobitno pogrdna reč za homoseksualce) u novije vreme označava osobe čiji rodni, seksualni ili drugi identiteti ne odgovaraju heteronormativnim društvenim normama, uključujući LGBTQ+ osobe i heteroseksualne ljude koji se tako osećaju.

⁶² O kulturi kao važnoj komponenti društvenih pokreta videti: James M. Jasper, *Protest: A Cultural Introduction to Social Movements* (Cambridge: Polity, 2014).

⁶³ To je sociološki i politički koncept koji opisuje spontano, široko rasprostranjeno buđenje i pobunu podstaknutu intenzivnom ljudskom željom za slobodom, pravdom i solidarnošću protiv ugnjetavačkih uslova. Karakteriše ga kolektivna erotizacija politike i svakodnevnog života, stvarajući snažan osećaj univerzalne solidarnosti koji privlači milione u masovne društvene pokrete i ustanke i ruši *status quo*. George Katsiaficas, *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968* (Boston: South End Press, 1987). Videti i zbornik: *Spontaneous Combustion: The Eros Effect and Global Revolution*, eds. Jason Del Gandio, AK Thompson (Albany: State University of New York Press, 2017).

⁶⁴ Maristella Svampa, *Los que ganaron: La vida en los countries y barrios privados* (Buenos Aires: Biblos 2001); Maristella Svampa, *La sociedad excluyente: la Argentina bajo el signo del neoliberalismo* (Buenos Aires: Taurus, 2005).

živački zahtevna, ali velikih reflektivnih mogućnosti, **komparativna istorijska analiza**, putem koje se upoređuju različiti slučajevi društvenih pokreta i pronalaze širi obrasci, sličnosti i razlike, omogućuje formulisanje generalizovanih uviđa, teorijskih modela ili tipologija koje važe za više društava ili različite epohe.

Izvori

Pitanje izvora za istraživanje teme društvenih pokreta delikatno je i kompleksno. Kada govorimo o izvorima horizontalnih društvenih pokreta, a kroz prizmu *Studentskih blokada* u 2024/25. godine, oni se neće primarno nalaziti u arhivama univerziteta ili državnih institucija (dakle, u perspektivi: u arhivima), već pre svega u digitalnim tragovima, materijalnoj kulturi protesta, usmenim svedočenjima i vizuelnim zapisima. Da li će i koliko takvog materijala ikad dospeti u javne arhive, otvoreno je pitanje. Veliki izazovi odgovoru su pitanje spremnosti arhiva da izađu u vaninstitucionalnu sferu i primene *arhivski aktivizam*,⁶⁵ kao i informatička spremnost (i mogućnost) da se pronađe, preuzme i zaštiti krhki svet digitalnih svedočanstava.

Uobičajeni metodi kritike izvora satkanih u digitalnoj sferi moraju se prilagoditi promeni. Spoljna kritika izvora postaje (gotovo) nemoguća, a od primarne važnosti postaje pitanje konteksta i to dvojako – kao utvrđivanje konteksta nastanka izvora i konteksta njegovog preuzimanja i zaštite u arhivskoj ustanovi. Tek nakon toga može se pristupiti utvrđivanju i povezivanju činjenica i procesa iz veb-sajtova, blogova, objava (*post*), mimova (*meme*),⁶⁶ haštag kampanja (#),⁶⁷ audio-vizuelnih priloga, sadržaja s grupa na višeploatformskim aplikacijama za komunikaciju, *online* peticija, digitalnih biltena (*newsletter*),⁶⁸ sadržaja interaktivnih platformi (*mailing-list*),⁶⁹ raznih digitalnih grafičkih izraza i dr.

⁶⁵ Prvi zbornik o arhivskom aktivizmu priređen je još 1977. godine: *The Activist Archivist: A Reevaluation*, eds. Ann Pederson et al., *Georgia Archive*, 5, no. 1 (1977). U domaćoj arhivističkoj praksi nije zabeležen slučaj aktivizma ni tokom perioda socijalističke Jugoslavije, niti nakon toga. Jedina nedržavna svedočanstva o društvenim pokretima u arhivima u Srbiji sadrže se u tek nekoliko ličnih zbirki, darovanih arhivima u poslednje dve decenije. O tome više u: Saša Ilić, „Istorija danas: savremeni društveni pokret(i), njihova arhivska građa i uloga arhiva“ (rukopis za zbornik radova s Međunarodnog arhivističkog savetovanja u Šapcu, 8–10. oktobar 2025).

⁶⁶ Mim je tekstualni, vizuelni i/ili zvučni sadržaj koji se brzo i lako širi putem interneta, a kroz deljenje i reinterpretaciju menja se i funkcioniše kao alat izražavanja, kritike i povezivanja. Dobro je sredstvo za refleksiju duha vremena u kojem nastaje (*zeitgeist*), pošto direktno odražavaju stavove, osećanja i humor generacije ili društvene grupe u konkretnom trenutku.

⁶⁷ To je marketinška strategija na društvenim mrežama za promociju proizvoda, događaja ili ideje, ali i oblik digitalnog aktivizma gde se jedinstvena oznaka (haštag, npr. *#MeToo*) koristi kako bi se grupisale (ujedinile) poruke svih korisnika interneta s istim haštagom, povećala vidljivost (algoritmi društvenih mreža izdvajaju popularne haštagove, pa kampanja brzo može postati „trend“), stvorila zajednica ljudi koji dele isti problem, vrednosti ili zahtev i mobilisala akcija pri protestnim oblicima kolektivnog delovanja.

⁶⁸ Redovno elektronsko izdanje koje pokret šalje pristalicama i služi za informisanje o akcijama, analizama i stavovima. U horizontalnim pokretima obično nema „urednika odozgo“, već se pravi kolektivno ili rotacijom odgovornosti.

⁶⁹ Mailing-lista je interaktivna platforma gde članovi mreže ili pokreta mogu slati poruke svima na listi. Za razliku od *newslettera*, koji je jednosmeran, mailing-lista je dvosmerna i funkcioniše kao fo-

Digitalni zapisi o društvenim protestima, kao i veliki deo analognih (izuzev zapisnika i programskih dokumenata centralnih ili čvorišnih foruma pokreta), efemerne su prirode. To znači da takvi zapisi ili materijali nisu kreirani da budu dugotrajni, već su stvoreni ili redizajnirani trenutno i s privremenom funkcijom. Stoga su njihovo očuvanje, preuzimanje i dugoročna zaštita veoma otežani, a u mnogim slučajevima nemogući. Posebno je osetljivo pitanje očuvanja trenutnih ili vremenski omeđenih digitalnih tragova, kao što su prenosi uživo (*livestream*)⁷⁰ i *story* objave.⁷¹ Takođe, upitan je i pristup komunikaciji grupa na višeplatformskim aplikacijama (Viber, WhatsApp, Telegram, Discord), u slučaju da istraživač nije član neke od njih ili da ustanove zaštite ne steknu toliko poverenje društvenog pokreta da dobiju pristup takvim sadržajima (što zbog nepoverenja u institucionalni sistem nije lako ostvariti). Otežavajući faktor pri istraživanju je upravo to što su efemerni materijali ključni izvori i naj slikovitiji materijali o društvenom pokretu, o njegovom nastanku, oblikovanju, funkcionisanju, uticaju, svakodnevicu i rezultatima.

Ukupni fundus svedočanstava o društvenim pokretima može se prema materijalu, vrsti, „nosaču“ zapisa, mestu nastanka i sl. grupisati u nekoliko međusobno isprepletenih celina. Studiozno istraživanje bi podrazumevalo korišćenje što šire palete tih grupa izvora, s tim da je izvesno da ne mogu sva biti dostupna, niti u kratkom vremenskom roku. **Tekstualni i štampani materijali** bi tako bili: leci, pamfleti, plakati, zidne novine i dr. materijali kojima se najavljuju aktivnosti, programi, deklaracije i zahtevi objavljeni interno, u medijima ili na društvenim mrežama (važni za rekonstrukciju ideologije), unutrašnji dokumenti pokreta i njegovih radnih grupa (predlozi, zapisnici, zaključci, planovi), časopisi, bilteni ili fanzini (*zjini*) pokreta. U **digitalne izvore** spadaju zvanični veb-sajtovi fakulteta i blogovi blokiranih fakulteta (saopštenja, obaveštenja, reagovanja), sadržaji na društvenim mrežama (objave, mimovi, video-klipovi), komunikacija i dokumenta na višeplatformskim aplikacijama (poruke, planovi, izveštaji, foto i video snimci), online peticije i digitalni pozivi na solidarnost, digitalni pamfleti i e-bilteni (*newsletter, mailing-list*), grafike i vizuelni slogani (kulturni kôd pokreta). **Vizuelne i auditivne materijale** čine fotografije i video-snimci (dešavanja i akcija pobornika i protivnika), snimci na YouTube-u i *livestream* prenosi protesta, tribina i sl. na društvenim mrežama, podcasti, umetnički izrazi (grafiti, murali, instalacije i performansi, poezija, muzička dela), dokumentarni filmovi nastali u realnom vre-

rum u zatvorenom digitalnom prostoru. Horizontalni pokreti ih koriste jer omogućavaju ravnopravnu komunikaciju pošto svako može poslati obaveštenje, predlog ili analizu.

⁷⁰ Internet prenos događaja dok se dešava.

⁷¹ *Story* je brza i efemerna poruka koja služi za trenutne informacije, ali traje samo 24 sata. Slikom, videom ili grafikom brzo mobilise ljude i lako širi emocije i osećaj hitnosti (stvara kolektivnu energiju) i omogućava brz prenos iskustva dešavanja licima koja nisu prisutna i povezuju lokalne akcije s globalnom publikom.

menu. **Usmeni izvori** pokreta jesu intervjui s učesnicima (*oral history*), autobiografski zapisi, dnevnici, blogovi, razna svedočenja (pristalica i protivnika), sećanja učesnika i drugih domaćih i međunarodnih činilaca, a **medijski tragovi**: pisanje novina, TV i radio izveštavanje, emisije specijalizovanih portala i alternativnih medija, potkasta i YouTube kanala, arhive *online* foruma i mejling-liste. (zvanični mediji često previđaju ili iskrivljuju pokrete, pa su važni alternativni izvori: plakati, pamfleti, društvene mreže, fanzini, lična svedočenja). Pokret ima i svoju **materijalnu kulturu** koju čine transparenti, parole, zastave, kostimi, rekviziti korišćeni na skupovima, fizički ostaci s dešavanja (šatori, improvizovani punktovi, štandovi), predmeti iz svakodnevnog života (prsluci i adaptirana garderoba, poster, crteži, humoristički materijal, bedževi, privesci, predmeti sa simbolima itd.). Konačno, **institucionalni izvori** bi bili dokumenti vlade i državnih organa, materijali lokalnih uprava, policije, tužilaštva, sudova itd., saopštenja uprava univerziteta i fakulteta, izveštaji međunarodnih i nevladinih organizacija i sl., s tim što većina takvih materijala postaje dostupna tek nakon 30 godina.

Model

Ako bismo nameravali da odgovorimo na pitanja o organizaciji, praksa horizontalnosti i autonomiji unutar studentskog i društvenog pokreta u Srbiji, o stvaranju afektivnih veza i zajedništva, kao i o sličnostima i razlikama u odnosu na druge (svetske) pokrete u trenutku dok društveni pokret traje, poželjni bi bili, uz uobičajenu istorijsku analizu i elemente komparativno-istorijske analize, kvalitativni i etno-antropološki okvir, participativno istraživanje i kombinacija metoda za *hvatanje* živog iskustva, narativa i digitalne dimenzije.

Uz teorijski okvir i izučavanje relevantne literature, poželjne metodološke orijentacije za istraživanje *živog* pokreta bile bi: 1) analiza zvaničnih izvora društvenog pokreta, državnih organa i međunarodnih institucija (otežavajući faktor je malobrojnost akata državne uprave zbog čekanja roka dostupnosti) i analiza medijskog diskursa (zvanični mediji često previđaju ili iskrivljuju pokrete, pa su važni alternativni izvori); 2) antropološko posmatranje kroz učesće (*participant observation*), tj. boravak u skupštinama, radionicama i na protestima, kroz etnografiju svakodnevnog života (kako se vodi skupština, donose odluke, grade afektivne veze), kroz usmenu istoriju (intervjui s učesnicima) i autoetnografiju (refleksija istraživača kao učesnika); 3) diskurzivna i narativna analiza pokreta, uključujući analizu jezika, slogana, priča, simboličkih rituala (transparenti, pesme, performansi) i sl. i kritička analiza medijskog diskursa i kontradiskursa; 4) digitalna etnografija, odnosno praćenje i analiza sadržaja društvenih mreža, digitalnih platformi, *online* foruma, haštag kampanja i grupa na višeplatformskim aplikacijama za komunikaciju (omogućava analizu kako se *online* komunikacija prepliće sa *offline* organizacijom); 5) komparativno-istorijski pristup (poređenje iskustava npr. 1968, 1992,

1996/97. godine i savremenog pokreta, poređenje antiglobalističkih pokreta, npr. *Occupy* sa studentskim pokretom, povezivanje s tradicijama anarhizma, samoupravljanja, narodnih skupština). Istraživanje je potrebno usmeriti odozdo ka gore (*bottom-up*), odnosno fokusirati se na perspektive učesnika, njihove narative i iskustvima, umesto na strukturalne *velike priče*. Opisanim pristupom omogućuje se utvrđivanje ključnih analitičkih koncepata: načina sprovođenja horizontalnosti, samouprave, prefigurativne politike i stvaranja mrežne strukture (digitalna i fizička umreženost) i novih afektivnih veza. Pri istraživanju recentnih pokreta naročito je važno držati se etike, odnosno očuvati anonimnost i zaštitu identiteta učesnika (zbog moguće represije), uspostaviti povratnu spregu (istraživač deli rezultate s učesnicima pokreta i daje im mogućnost komentara i sugestija) i afirmisati transparentnost, odnosno koautorstvo znanja (jasno objasniti da istraživanje ima i akademski i društveni značaj).

Arhivima (umesto zaključka)

Istorijska prošlost je obnovljiva jedino ljudskom mišlju, kako je naveo profesor Andrej Mitrović.⁷² Međutim, ta misao nije proizvoljna, već utemeljena na svedočanstvima prošlosti. Drugi presudni faktor jeste pouzdanost takvih svedočanstava, odnosno izvora o činjenicama i delima, a ona, kako piše Teri Istvud „zavisi od okolnosti njihovog nastanka i očuvanja“.⁷³ Upravo okolnosti nastanka i čuvanja izvora o društvenim pokretima predstavljaju problem. Istorijski gledano, u arhivima su najčešće predstavljeni moćni i privilegovani, a da bi se učinilo da i „marginalizovani članovi društva imaju glas i da se njihova priča pamti“⁷⁴ neophodno je dokumentovanje društvenih pokreta. Tek ono omogućava istraživačima bolje razumevanje političkih i društvenih ideala vremena i sagledavanje društva u celini. Stoga je važno inicirati i negovati arhivski aktivizam kao sredstvo da se u ustanovama zaštite obezbedi očuvanje široke palete protestnih izvora, od materijalnih ostataka, preko elektronskih sadržaja do intervjua i sećanja učesnika, ali ne samo izvora o protestima već i svih drugih dokaza o istoriji manjinskih grupa i nepriznatih zajednica, dokaze o uzgrednom i svakodnevnom, tragove istorije ideja koja, kako Fuko kaže, obuhvata glasine, nepriznato, zablude, mentalitet i sl.⁷⁵

⁷² Andrej Mitrović, *Raspravljanja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 11.

⁷³ Terry Eastwood, “What is Archival Theory and Why is it Important?”, *Archivaria*, 19, no. 37 (1994), 126.

⁷⁴ Hayley Wilson, “March for Archives: An Examination of Five Different Institutions and their Collecting Efforts of Material from the March for our Lives Protests” (master’s paper, Chapel Hill: University of North Carolina, 2019), 3, https://cdr.lib.unc.edu/concern/masters_papers/ks65hh60m (pristupljeno 19. 5. 2025).

⁷⁵ Мишел Фуко, *Археологија знања* (Београд: Плато, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998), 148–150.

Istoričari ne bi trebalo ćutke da prihvate pasivnost arhiva u odnosu prema arhivskoj građi društvenih pokreta. Kao državne ustanove, arhivi su pre svega usmereni na očuvanje memorije institucionalne sfere, što ih u određenom smislu čini pristrasnim činiocima.⁷⁶ Ukoliko se, međutim, uoči da arhivi ostaju tek skup pravila i uslova koji određuju šta se može priznati kao znanje, oni postaju mesta regulisanja dozvoljenog diskursa. U tom slučaju, arhivska praksa svodi se na upravljanje pravilima o postojanju, obliku i transformaciji dokumenata (iskaza) koji pripadaju zvaničnom sistemu. Time se uključuje samo ono što odgovara dominantnim normama, dok se sve što je izvan granica dozvoljenog diskursa isključuje.

U takvoj situaciji, dužnost je istoričara da ukažu na problematičnost ovakvog pristupa. To je posebno važno imajući u vidu da arhivi ističu svoju kulturnu, naučnu i širu društvenu ulogu, dok mnoge društvene pojave nastaju i deluju izvan oficijelnog sistema. Stoga, da bi ispunili svoju misiju čuvara memorije čitavog društva, arhivi moraju prevazići isključivu zaštitu državnih spisa. Neophodno je da se okrenu i polju izvan formalnih institucija, uz stalno *oslušćivanje* signala društva i vremena.

⁷⁶ *Isto*, 87–143.

Reference

- 1968: *A Student Generation in Revolt*. Ed. Ronald Fraser. New York: Pantheon Book, 1988.
- Adamovsky, Ezequiel. *A History of Argentina: From the Spanish Conquest to the Present*. Durham: Duke University Press, 2024. <https://doi.org/10.1353/book.119371>
- Adamovsky, Ezequiel. *Historia de la clase media argentina: Apogeo y decadencia de una ilusión (1919–2003)*. Buenos Aires: Crítica, 2019.⁸
- Bloch, Marc. *Les caractères originaux de l'Histoire rurale française, I*. Paris: Librairie Armand Colin, 1968².
- Borge-Holthoefer, Javier, Alejandro Rivero, Iñigo García et al. “Structural and Dynamical Patterns on Online Social Networks: The Spanish May 15th Movement as a Case Study”. *PLoS ONE* 6, no. 8 (2011), e23883, 1–8, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0023883> (pristupljeno 18. 9. 2025).
- Butler, Judith. *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Cambridge (US): Harvard University Press, 2015. <https://doi.org/10.4159/9780674495548>
- Castells, Manuel. *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*. Cambridge & Malden: Polity, 2015².
- Čulig, Benjamin, Ksenija Klasnić, Jelena Jakšić, Danijela Lucić, Martina Putar-Novoselec. *Znanje (ni)je roba: empirijska analiza jednog studentskog prosvjeda*. Zagreb: Jenzenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 2013.
- Dobrić, Jelena i Sanja Fric. „Nadstrešnica zgrade železničke stanice u Novom Sadu – stručne i proceduralne činjenice od tragedije do danas“. Beograd: Građevinski fakultet [vebsajt], [2025], https://web1.grf.bg.ac.rs/p/docs/ostalo/collapse_of_the_canopy_structure_in_novi_sad_1745511816171.pdf (pristupljeno 21. 8. 2025).
- Eastwood, Terry. “What is Archival Theory and Why is it Important?”, *Archivaria*, 19, no. 37 (1994), 122–130.
- Eley, Geoff. *Forging Democracy: The History of the Left in Europe, 1850–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2002. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195037845.001.0001>
- Fians, Guilherme. “Prefigurative politics”. In: *The Open Encyclopedia of Anthropology*. Ed. Felix Stein. Website <https://www.anthroencyclopedia.com/>. 1–18. 2022, <http://doi.org/10.29164/22prefigpolitics> (pristupljeno 24. 9. 2025).
- Fuko, Mišel. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1998 (cyrilic).
- Graeber, David. *The Democracy Project: A History, a Crisis, a Movement*. New York: Spiegel & Grau, 2013.
- Ilić, Saša. „Istorija danas: savremeni društveni pokret(i), njihova arhivska građa i uloga arhiva“ (rukopis za zbornik radova s Međunarodnog arhivističkog savetovanja u Šapcu, 8–10. oktobar 2025).
- Janković, Ivana. „Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje“. *Theoria: časopis Filozofskog društva Srbije*, 55, br. 2 (2012), 21–52.
- Jasper, James M. *Protest: A Cultural Introduction to Social Movements*. Cambridge: Polity, 2014.

- Jasper, James, Jeff Goodwin and Francesca Polletta, eds. *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago and London: University of Chicago Press, 2001.
- Juris, Jeffrey S. *Networking Futures: The Movements Against Corporate Globalization*. Durham: Duke University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11sn2g6>
- Katsiaficas, George. *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. Boston: South End Press, 1987.
- Katsiaficas, George. *The Subversion of Politics: European Autonomous Social Movements and the Decolonization of Everyday Life*. Oakland: AK Press, 2006².
- Kazin, Michael. *American Dreamers: How the Left Changed a Nation*. New York: Alfred Knopf, 2011.
- Krstić, Jana. „Plenumska groznica: građanski plenumi su *must have* sezone proleća 2025. godinel“. *Mašina – proizvodnja društvene kritike*. Centar za primenjenu komunikaciju, 10. 3. 2025, <https://www.masina.rs/plenumska-groznica-gradanski-plenumi-su-must-have-sezone-proleca-2025-godine/> (pristupljeno 22. 8. 2025).
- Lefebvre, Henri. „Le droit à la ville“. *L'Homme et la société*, 6, 1 (1967), 29–35. <https://doi.org/10.3406/homso.1967.1063>
- Lefebvre, Henri. *Le droit à la ville*. Paris: Anthropos, 1968.
- Lipset, Seymour Martin. *Rebellion in the University: a History of Student Activism in America*. London: Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Lipset, Seymour Martin. *Rebellion in the University: a History of Student Activism in America*. London: Routledge, 1993.
- Maeckelbergh, Marianne. “Doing is Believing: Prefiguration as Strategic Practice in the Alterglobalization Movement”. *Social Movement Studies*, 10, no. 1 (2011), 1–20. <https://doi.org/10.1080/14742837.2011.545223>
- Maeckelbergh, Marianne. *The Will of the Many: How the Alterglobalisation Movement is Changing the Face of Democracy*. London: Pluto Press, 2009. <https://doi.org/10.2307/j.ctt183p39m>
- McAdam, Doug, Sidney Tarrow and Charles Tilly. *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004².
- McAdam, Doug. *Political Process and the Development of Black Insurgency 1930–1970*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Melucci, Alberto. *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. London: Hutchinson Radius, 1989.
- Mezzadra, Sandro. *Diritto di fuga: Migrazioni, cittadinanza, globalizzazione*. Verona: Ombre Corte, 2001.
- Mitrović, Andrej. *Raspravljanja sa Klio: o istoriji, istorijskoj svesti i istoriografiji*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.
- Nikolić, Olga. „Angažman i problem univerzalnosti: prefigurativna politika“. U: *Angažman: uvod u studije angažovanosti*. Prir. Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević. 55–68. Beograd–Novi Sad: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Akademska knjiga, 2017.
- Pavlović, Vukašin. *Društveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik i Zavod za udžbenike, 2009³.
- Pleyers, Geoffrey. *Alter-Globalization Becoming Actors in the Global Age*. Cambridge, Malden: Polity, 2010.

- Porta, Donatella della. *Social Movements in Times of Austerity: Bringing Capitalism Back into Protest Analysis*. Cambridge, Malden: Polity, 2015.
- Ross, Kristin. *May '68 and Its Afterlives*. Chicago: University of Chicago Press, 2019².
- Sitrin, Marina A. *Everyday Revolutions: Horizontalism and Autonomy in Argentina*. London & New York: Zed Books, 2012. <https://doi.org/10.5040/9781350219991>
- Sitrin, Marina. "Ruptures in imagination: Horizontalism, autogestion and affective politics in Argentina". *Policy & Practice: A Development Education Review*, 3 no. 5, 2007, 43–53.
- Sitrin, Marina. *Horizontalism: Voices of Popular Power in Argentina*. Oakland: AK Press, 2006.
- Spontaneous Combustion: The Eros Effect and Global Revolution*. Eds. Jason Del Gandio and AK Thompson. Albany: State University of New York Press, 2017.
- Stahler-Sholk, Richard. "Globalization and Social Movement Resistance: The Zapatista Rebellion in Chiapas, Mexico". *New Political Science*, 23, no. 4 (2001), 493–516. <https://doi.org/10.1080/07393140120099606>
- Svampa, Maristella. *La sociedad excluyente: la Argentina bajo el signo del neoliberalismo*. Buenos Aires: Taurus, 2005.
- Svampa, Maristella. *Los que ganaron: La vida en los countries y barrios privados*. Buenos Aires: Biblos 2001.
- Tajfel, Henry and John C. Turner. "The social identity theory of intergroup behavior". In: *Psychology of Intergroup Relations*. Eds. Stephen Worchel and William G. Austin, 7–24. Chicago: Nelson-Hall, 1986.
- Tajfel, Henry and John Turner. "An integrative theory of intergroup conflict". In: *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Eds. William G. Austin and Stephen Worchel, 33–47. Belmont: Wadsworth, 1979.
- Tajfel, Henry. *Differentiation between social groups*. London: Academic Press, 1978.
- Tarrow, Sidney G. *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2011³. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511973529>
- The Activist Archivist: A Reevaluation*. Eds. Ann Pederson et al. *Georgia Archive*, 5, no. 1, 1977.
- Tilly, Charles. *Social Movements, 1768–2004*. Boulder & London: Paradigm Publishers, 2004.
- Touraine, Alain. *Critique of modernity*. Cambridge (US): Blackwell, 1995.
- Touraine, Alain. *The Voice and the Eye: An Analysis of Social Movements*. New York: Cambridge University Press, 1981.
- Wilson, Hayley. "March for Archives: An Examination of Five Different Institutions and their Collecting Efforts of Material from the March for our Lives Protests". Mmaster's paper, Chapel Hill: University of North Carolina, 2019, https://cdr.lib.unc.edu/concern/masters_papers/ks65hh60m (pristupljeno 19. 5. 2025).

Saša Ilić, PhD

Senior Research Associate, National Bank of Serbia, Belgrade, Republic of Serbia

Email: sasa.ilich@gmail.com; ORCID: 0000-0003-0904-8062

New and Horizontal Social Movements: Study and Sources

Summary: The article uses the student blockades in Serbia in 2024/25 as a starting point to examine new, particularly horizontal, social movements from a historiographical perspective. This movement, regardless of its political outcome, is historically significant due to its longevity, mass participation, organizational innovation, and strong impact on everyday life, language, and culture. In its theoretical section, the article clarifies the concept of new social movements, emphasizing their shift from class-based and economic issues to questions of identity, culture, and quality of life, as well as their decentralized, networked, and non-hierarchical structure. Special attention is given to horizontality, direct democracy, plenums (assemblies), digital networking, and prefigurative politics. The analysis draws on key sociological and political science literature (Lipset, Tilly, McAdam, Tarrow, Castells, Graeber, among others), while also noting the relatively limited engagement with these themes in historiography. The article's central contribution is its discussion of the methodological challenges historians face. It argues for the necessity of an interdisciplinary approach – drawing on sociology, political science, anthropology, psychology, cultural studies, and oral history – to adequately capture the internal dynamics, affective relations, and everyday practices of social movements. A separate section addresses historical sources, highlighting that the key traces of horizontal movements are found outside traditional archives: in digital content, ephemeral visual and textual materials, oral testimonies, and the material culture of protest. In this context, constant attention must be paid to the fragility of these sources and the need for archival activism and for adapting archival practices to contemporary forms of social action. In conclusion, the article argues that new social movements should be recognized as a legitimate and necessary subject of historiographical research, as they not only generate political demands but also shape new social relations, language, identities, and forms of collectivity.

Keywords: new social movement, horizontality, historical source, digital source, methodology